

תקשורת תומכת וחליפית בשירות הצדק

יפעת קליין

המערכת המשפטית וההליכים המשפטיים הם מילוליים מעצם טיבם (Huer & Yaniv, 2006)

דביר (שם בדוי), נער כבן 17 עם שיתוק מוחין מלידה, לומד בבית ספר לחינוך מיוחד. הוא נוסע לבית הספר בהסעה מיוחדת ומלווה על ידי סייעת בבית הספר. כשהסייעת הצמודה שלו הבחינה בשינוי במצב רוחו, היא שאלה אותו מה קרה והוא סיפר לה שתלמיד אחר שנוסע איתו בהסעה נוגע באיבר מינו, וזו לא הפעם הראשונה. אלא שתשובתו לא הייתה מורכבת ממשפט פשוט בתשובה לשאלה פשוטה. כדי להבין מה קרה לו פתחה הסייעת את לוח התקשורת האישי שלו, מעין חוברת קטנה עם סמלים וציורים המייצגים פעולות, אנשים, מקומות וחוויות מחיי היומיום שלו, ושאלה אותו שאלות סגורות.²

“איך אתה מרגיש?”

דביר פתח את העמוד שבו מסודרים שורות-שורות סמלים של מצב הרוח. הוא היה צריך לבחור את תשובתו מבין הסמלים שמצויים שם, הוא בחן את הסמלים ובחר בסמל של עצוב.

“האם זה בגלל משהו שקרה היום?”

דביר נגע בזרועו. הסייעת שלו יודעת שנגיעה בזרוע משמעה כן ונגיעה בשיער משמעה לא. “איפה זה קרה?”

דביר פתח את העמוד שמכיל סמלים של מקומות והצביע על ציור של אוטובוס.

לשאלה מה קרה בהסעה לא היו תשובות בלוח התקשורת של דביר. לכאורה אין סיבה שקלינאית התקשורת שלו תכניס ללוח סמל של פגיעה מינית. הסברים רצוצים בשפת גוף והיכרות מעמיקה הבהירו לסייעת שקרה משהו שדורש דיווח, ושהוא קרה יותר מפעם אחת. היא פנתה מיד ליועצת בית הספר, וזו דיווחה לעובדת הסוציאלית לחוק נוער.

עד לפני כמה שנים כל שיכלה העובדת הסוציאלית לעשות הוא לפנות למשפחה, לבנות בשיתוף עם בית הספר תכנית מוגנת, להפנות לטיפול, לעקוב. הפניה לחקירה על ידי חוקר נוער? מי יחקור בן נוער גבולי מבחינה קוגניטיבית, עם נכות פיזית שמטלטלת את ראשו מצד לצד, גורמת לו לרייר ומונעת ממנו להתבטא באופן מילולי?

2 תודה לנטע בן זאב, למיכה הרן ולמיכל גולן על הארותיהם החשובות והמחכימות שסייעו לי בכתיבת המאמר.

פגיעה בקרב אנשים עם מוגבלות, או: נפגעים פעמיים - אנשים עם מוגבלות נפגעי התעללות

אנשים עם מוגבלות מהווים קרוב ל-22% מהאוכלוסייה, כמחציתם הם אנשים עם ממוגבלות, כמורה המפריעה להם מאוד בתפקוד היומיומי. מספר הילדים עם מוגבלות נאמד ב-321,000, ו-189,000 מתוכם זקוקים לטיפול קבוע (בן משה, רופמן והבר, 2011).

מחקרים מראים שילדים ובוגרים עם מוגבלות חשופים להתעללות לפחות פי ארבעה יותר מילדים ובוגרים ללא מוגבלות (מרום וחודטוב, 2006), ההסברים לכך רבים ונוגעים הן למוגבלות עצמה והן לסביבה: יש אנשים שמפאת מוגבלותם לא מבינים שנעשה בהם מעשה אסור ולא מקובל חברתית, יש אנשים שמתקשים לדבר ולתקשר על נושאים יומיומיים וודאי שיתקשו לדווח על פגיעה. הרבה מהם חשופים למספר רב של נותני שירותים בכל יום, חלקם מטפלים בסיטואציות אינטימיות מאוד שעשויות להוביל לפגיעה. נוסף על כך, האדם עשוי להיות תלוי במטפל או בבני משפחתו במידה כזו שיחשש מתגובתם ועל כן לא ידווח, או שהוא זקוק למטפל הפוגע עצמו כמתווך כדי לדווח.

רבים מהילדים והבוגרים עם מוגבלות מדווחים על בדידות יומיומית (לפי דוח נציבות שווין זכויות לאנשים עם מוגבלות משנת 2011 מדובר על 30% מקרב נשים עם מוגבלות ביחס ל-5% בחברה הכללית). בדידות זו מייצרת פגיעות רבה בגלל הצורך במגע ובקשר והנכונות לעשות כמעט הכול כדי להשיגם. פעמים רבות המוגבלות ונגזרותיה מביאות איתן דחק גדול למערכת המשפחתית, שמהווה גם הוא גורם סיכון לפגיעה - טיפול מתמשך מסביב לשעון, התמודדות עם התנהגויות קשות ועם מתחים רבים ועוד. גורם סיכון נוסף הוא העמדות של הסביבה, החל מהחברה הרחבה וכלה באנשי המקצוע והמשפחה הקרובה, שפעמים רבות לא יחשדו שהילד או המבוגר עם המוגבלות חווה התעללות, כי "הוא חמוד", "הוא א-מיני", "מי יכול לגעת בו", "מי יכול לחשוב עליו ככה", "מי יפגע בילד כזה", ולעתים אפילו כשהנפגע יתלונן, יעלה חשד - לפעמים מוצדק - שבגלל מוגבלותו או בדידותו הוא בודה את הדברים מלבן.

מסיבות אלו ואחרות אחוז הפגיעות המדווחות קטן מאוד, והתוקפים מודעים לכך ומנצלים זאת. כמו כן, אותן סיבות שתוארו לעיל עשויות להוביל גם למעורבות במעשים עברייניים - החינוך שמקבלים אנשים עם מוגבלות לצייתנות למטפלים בפרט ולאנשים ללא מוגבלות בכלל, הבדידות שלהם, חוסר ההבנה שלהם לגבי סיטואציות חברתיות וכו' (לרנר, 2008).

לצד המחקר המתאר פגיעה רבה יותר באנשים עם מוגבלות ובמיוחד פגיעה חוזרת ונשנית, יש תופעה קשה של תת-דיווח. אחת הסיבות לתופעה זו היא חוסר ההתאמה של הליכי חקירה, תשאול והעדה לאנשים עם מוגבלויות מסוימות (מרום וחודטוב, 2006). אנשי מקצוע שמאתרים פגיעה עשויים להפעיל שיקול דעת מוטעה מתוך חשיבה שלא תהיה אפשרות לתשאול את הנפגע, להגן עליו ולהעמיד לדין צדק את הפוגע. גם האנשים עם המוגבלות עצמם חוששים שלא יאמינו להם ולא יוכלו להיחקר או להעיד בבית משפט גם אם יאמינו להם (לרנר, 2008).

חקירות מיוחדות - חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית), תקנות נגישות, או: מה מיוחד כל כך בחקירה המיוחדת?

הקושי לחקור אדם עם מוגבלות נוגע בעיקר לליקויים בתקשורת ולמוגבלות שכלית, המשפיעים על היכולת ליצור קשר ולתת ביטוי שפתי מדויק לאירועים שקרו. פעמים רבות הלקות כוללת בעיות התמצאות בכמות (כמה פעמים זה קרה), בזמן (באיזו שעה, לפני כמה זמן) ובמרחב (ימין-שמאל, למעלה-למטה). לעתים יש קושי בהתמודדות עם שאלות פתוחות מאוד (ספר לי מה היה, הבנה של עיקר ותפל, שימת לב לפרטים) או מורכבות (מכמה אפשרויות - פה או שם, מכמה שאלות - איפה ומי היה שם). כמו כן, פעמים רבות אנשים עם מוגבלות התמודדו עם דחייה ועם הדרה במידה כזו שהם מעוניינים לרצות את האחר או חוששים מלהיתפס "לא יודעים", בעיקר מול דמות סמכותית, ועל כן יש חשש שיענו בכל מחיר ולא יאמרו שאינם יודעים. חלק מהמוגבלויות מאופיינות בפגיעה בזיכרון לטווח ארוך, משך ההמתנה בין הדיווח לחקירה ובין החקירה להעדה הוא קריטי לקבלת גרסה אותנטית ועשוי להוביל לסתירה בעדות כך שהיא לא תתקבל (שם, 2008).

בשנת 2006 הוחל היישום של חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005, המאפשר לילדים, בני נוער, צעירים ומבוגרים עם מוגבלות שכלית והפרעה התפתחותית להיחקר על ידי חוקרים מיוחדים באופן שמונגש לצרכיהם הייחודיים. מאז חוקק החוק יש עלייה דרמטית במספר החקירות המיוחדות; בשנת 2007 הופנו לחקירה מיוחדת 330 ילדים ובוגרים, ובשנת 2011 הופנו 741 ילדים ובוגרים עם מוגבלות.

בחודש מאי 2012 נדרש בית המשפט, במהלך תקדימי, ליישום חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית) של נפגעת עבירת מין ושל עד ראייה נוסף ולביצוע התאמות נדרשות. הנאשם הורשע, עונשו נגזר לעשר שנות מאסר בפועל ולפיצוי נפגעת העבירה על סך 100,000 ש"ח, והוא ערער. ערעורו נדחה בידי כבוד השופט סולברג בקביעה כי:

...בטרם סיום, יש לציין כי במסגרת תיק זה נעשה שימוש מסוים בחוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005. כך למשל, המתלוננת לוותה על-ידי הקרובים לה בחקירה המשטרתית ובבית המשפט. המתלוננת העידה בבית המשפט ונחקרה על-ידי בא כוח המערער, אולם עדותה נשמעה שלא בנוכחות המערער, תוך עשיית שימוש בטלוויזיה במעגל סגור [...] יש הכרח במשנה-זהירות. לצד הצורך להגן על אנשים עם מוגבלויות יש צורך להקפיד על זכויות הנאשם. כך נהג בית משפט קמא. יצירת איזונים ראויים יכולה לסייע לבית המשפט להגעה לחקר האמת. כך למשל בית המשפט המחוזי לא ייחס משקל רב לסתירות מסוימות בעדותה של המתלוננת, לאחר שהוכח כי לנוכח מוגבלותה היא מתקשה בהערכת זמנים. לצד זאת זוכה המערער מהאישומים שהתייחסו לעבירות שבוצעו במתלוננת לפני גיל 16, ואף זאת לנוכח הקושי האמור בעדותה [...] העונש שנגזר על המערער אינו קל. יחד עם זאת, המעשים בהם הורשע הם חמורים וקשים. הוא ניצל את לקותה השכלית של המתלוננת,

קטינה עם מוגבלות. הוא הפך אותה לכלי לסיפוק יצריו, ובמשך תקופה ממושכת אנס אותה וביצע בה מעשי סדום.

על פי חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), האוכלוסיות הנחקרות הן נפגעים, פוגעים ועדים עם מוגבלות לפי ההגדרות הבאות:

1. אדם עם פיגור שכלי; מי שאובחן מפגר בשכלו בידי ועדת אבחון, שהוקמה לפי חוק הסעד טיפול במפגרים.
2. אדם עם לקות שכלית אחרת שבשלה מוגבלת יכולתו להיחקר או למסור עדות.
3. אדם עם הפרעה התפתחותית מורחבת, לרבות אדם עם אוטיזם, שבשלה מוגבלת יכולתו להיחקר או למסור עדות.

עיקרי החוק (לרנר, 2008)

1. חקירת אנשים עם מוגבלות שכלית תיעשה בידי חוקר מיוחד, שיש לו הידע והמיומנות בחקירת אנשים עם מוגבלות שכלית. חקירתם של אנשים עם מוגבלות נפשית תמשיך להיעשות על ידי חוקרי המשטרה הרגילים.
2. חקירת אנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית תתועד בווידיאו.
3. במקרים מיוחדים שבהם האדם עם המוגבלות אינו יכול להעיד בשום אופן במשפט, הוא לא יעיד, וקלטת החקירה תשמש במקום העדות.
4. לפני העדה של אדם עם מוגבלות שכלית או נפשית, יעיד בבית המשפט עד מומחה, שיתאר את המוגבלות ואת השפעתה האפשרית על ההעדה.
5. החוק מציע מגוון התאמות, שאפשר להשתמש בהן כדי לאפשר לאדם עם המוגבלות להעיד עדות קוהרנטית: העדה שלא בפני הנאשם, העדה כשעורכי הדין והשופט אינם לבושים בגלימות פורמליות (לבוש טקסי), העדה בלשכת השופט או בכל מקום אחר, הסתייעות בתקשורת חליפית, העדה בדלתיים סגורות, נוכחות של מלווה שינסוך ביטחון בעד עם המוגבלות והסתייעות ביועץ שסייע לבעל הדין בחקירת העד.
6. אמצעי התקשורת החליפית היא לגיטימית לשימוש בחקירה במשטרה ובהעדה בבית המשפט, ואפשר להשתמש בה עבור אנשים עם כל מוגבלות (לא רק שכלית, אלא גם אם המוגבלות היא רק פיזית-תקשורתית).

החוקרים המיוחדים הם חוקרי ילדים, עובדים סוציאליים של משרד הרווחה והשירותים החברתיים, שעברו הכשרה מיוחדת והוסמכו להיות חוקרים מיוחדים ולהתמודד עם רבים מהחסמים שתוארו עד כה. החוק הבטיח את ההתאמות בהליך עצמו, ונתן לגיטימציה לשימוש באמצעים של תקשורת תומכת וחליפית. התקשורת התומכת והחליפית מהווה אתגר מיוחד ככלי מתווך, שבדרך כלל גם דורש תיווך של קלינאית תקשורת, ופעמים רבות עשוי לעורר אצל מי שלא מכירים את הכלי סימני שאלה באשר למימנות העדות.

תת"ח - תקשורת תומכת וחליפית, או: מה זה בכלל תת"ח?

תקשורת תומכת וחליפית היא תחום ידע המאפשר לסייע ולתמוך, באמצעים נוספים מלבד דיבור, בילדים ובמבוגרים המתקשים לתקשר את צרכיהם, להביע עמדה או דעה או לחלוק חוויות משותפות עם האחר. אמצעים אלה כוללים דרכי תקשורת טבעיות, כמו מחוות והפקת קולות, וכן עזרים ייחודיים, כמו לוחות תקשורת, מכשירי פלט קולי ומחשבי תקשורת.

יש אנשים, ילדים כמבוגרים, שמסיבות שונות מתקשים בקיום תקשורת מילולית דבורה ו/או כתובה. כתוצאה מכך נפגעת יכולתם לתפקד ולהיות עצמאיים בכל תחומי החיים.

השימוש בתת"ח נעשה דרך בניית מערכת תקשורת שיכולה לכלול לוחות תקשורת, מחשבים, נישאים ועזרים המיועדים לתת פלט מדובר. אפשר להציג את התוכן התקשורתי באמצעות תמונות, ציורים, מילים, אותיות או שילוב של כמה מהם. דרך השימוש בלוח תקשורת היא על ידי הצבעה על תמונה, אות, מילה או סמל, המייצגים את המושג שהשתמש מבקש לומר. אם אין יכולת הצבעה ביד, אפשר להשתמש בצורת סריקה שונות או בעזרי הצבעה מסוגים שונים.

על פי רוב, לוחות התקשורת אינם כוללים סמלים וביטויים מיניים - בהקשר לפגיעה או בהקשר למיניות בכלל. בקנדה פעלה תכנית בשם (Collier, McGhie-Richmond, 2004 & Odette), שבמסגרתה התקיימה קבוצה לחינוך מיני חברתי למבוגרים שמדברים באמצעות לוחות תקשורת. התכנים עסקו במיניות, בזוגיות, בפגיעה ועוד, וכדי לדבר עליהם נבנה לוח תקשורת בעל אוצר מילים רלוונטי. עבודה אחרת נעשתה בדרום אפריקה (Bornman, Nelson-Bryen, Kershaw & Ldwaba, 2011), שם נערך מחקר שבדק את השוני התרבותי בין המדינות השונות בהקשר של אנשים עם מוגבלות המשתמשים בתת"ח. החוקרת דיאן בריאן הרכיבה רשימת מילים המתייחסות לתפקידים ולהתנהגויות של מבוגרים בהסתמך על אנשים המשתמשים בתת"ח ואנשי מקצוע. בסקירה של הרשימה התגלה כי 39-78 אחוז מהמילים הנוגעות למין ולמיניות ו-29-81 אחוז מהמילים הנוגעות לפשיעה ולהתעללות, אינן מיוצגות בסמלים המקובלים לשימוש בתקשורת תומכת וחליפית בארצות הברית.

גם בארץ, לרוב האנשים שזקוקים לתת"ח בהתנהלות היומיומית שלהם, יש לוח אישי המותאם להם על ידי קלינאית תקשורת, אך לוח זה אינו מכיל מילים וסמלים המתקשרים למיניות ולפגיעה והמייצגים את ההבדלים הדקים שבין פרטים (כגון פצע ושריטה, מיקום מדויק בגוף, תיאור מדויק של סביבה וכו'). לכן אין הוא מתאים לחקירה והעדה. כמו כן, חלק מהלוחות לא יהיו מהימנים מבחינה משפטית בשל חוסר אחידות בגודל הסמלים, בצבעם ובצורתם.

תקשורת תומכת וחליפית בשירות מערכות הצדק והמשפט או: איך מציירים צדק?

על פי חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות התשכ"ב-1962, חוסר כשרות משפטית פירושו שהאדם אינו כשיר לבצע פעולות משפטיות, כגון חתימת חוזה. אך מעבר לכך, פירושו גם שנשללת מן האדם הזכות לשלוט ברכושו ובגופו, ולמעשה לקבל החלטות הנוגעות לחייו. בעיה מרכזית בהפעלה של כללי הכשרות והאפוטרופוסות היא הנטייה להחלה מהירה וגורפת מדי של שלילת הכשרות, שאינה מתחשבת ביכולות פרטניות ובהקשרים משתנים של קבלת החלטות.

תופעה זו באה לידי ביטוי בדיונים על חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, שחוקק בשנת 1998 (מור, 2009) ושבימים אלה שוקדים על כתיבת תקנותיו. תקנות אלו אף ירחיבו את ההנגשות הנדרשות להליכי חקירה והעדה לאוכלוסיות נוספות שאינן מוזכרות בחוק הליכי חקירה והעדה.

פעמים רבות אנשים המתקשרים באמצעות תת"ח, נתפסים על ידי החברה כמי שאינם כשירים לבצע פעולות משפטיות. דוגמה יפה לפתיחות בנושא זה מצאנו כשבשנת 1982 נדרש בית משפט בקנדה לשאלה האם לשלול כשרות משפטית של אדם שאביו טען נגד כשרותו המשפטית במסגרת הליך העברתו למוסד (Clark v. Clark). אותו אדם תקשר אך ורק באמצעות תת"ח, ובית המשפט, שהכיר בכלי זה ככלי תקשורת, קבע כי אותו אדם הוא בעל כשרות משפטית.

נכון להיום מדינת ישראל היא המדינה היחידה בעולם שהנגישה את החקירות ואת ההליך הפלילי על פי חוק. יש יוזמות נקודתיות במקומות רבים, אך אין הן מבוססות בחקיקה. יצוין שבשנת 2006 נחתמה באו"ם אמנה בינלאומית לזכויות אנשים עם מוגבלות. האמנה מגדירה חזון וקובעת סטנדרטים בינלאומיים לזכויות אזרחיות וחברתיות, שלהן זכאים אנשים עם מוגבלות באשר הם. נכון לספטמבר 2012 חתמו על האמנה 153 מדינות ואשררו אותה 120. ישראל חתמה על האמנה ב-31 במרס 2007 ואשררה אותה ב-10 בספטמבר 2012. באמנה התייחסות רחבה לזכות לצדק ולשימוש בכלים של תקשורת תומכת וחליפית בתחומי חיים שונים.

כאמור, בישראל חוק הליכי חקירה והעדה התייחס באופן ספציפי לשימוש בגורמים ובכלים מתווכים לחקירה והעדה.

סעיף 7 ב' מתייחס לחקירה: "חוקר מיוחד רשאי להיעזר באיש מקצוע המומחה בתחום המוגבלות של הנחקר, או באדם אחר שעשוי, לדעת החוקר המיוחד, לסייע לו בגביית העדות".

סעיף 22 א' מתייחס להעדה: "הסתייעות באמצעים של תקשורת חלופית או תקשורת תומכת, לרבות הסתייעות בבני אדם, בעזרים ממוחשבים, בלוחות תקשורת, בתמונות, בסמלים, באותיות או במילים".

כאמור, השימוש בתת"ח דורש התאמה מיוחדת לחקירה והעדה ונוכחות של גורם מתווך, במקרה זה קלינאית תקשורת.

עד היום נעשה שימוש (פורץ דרך אך מצומצם ולא פורמלי) בלוח תקשורת בחקירות משטרה והעדה על ידי נעמה לרנר מארגון בזכות וקרן יניב מעמותת אייזק ישראל. בשנים האחרונות ולאחר שהוסמכו חוקרים מיוחדים, העלה משרד הרווחה את הצורך בכלי נוסף שיעמוד לרשותם של החוקרים המיוחדים לצורך תשאול של נחקרים שמוגבלותם משפיעה על יכולתם לדבר. עמותת אייזק ישראל ואשלים התגייסו למשימה וקלינאית התקשורת נטע בן זאב התנדבה להוביל את הפיתוח המקצועי של הכלי יחד עם משרד הרווחה והשירותים החברתיים וארגונים נוספים. נבנה לוח תקשורת ראשוני שאפשר תחילת התנסות בחקירות מסוג זה, ויחד עם עו"ס מיכה הרן, מנהל יחידת חקירות ילדים וחקירות אנשים עם מוגבלויות קוגניטיביות במחוז ירושלים, חקרו ותיעדו את הצרכים שעלו להתאמה ולפיתוח עתידי של הכלי. צוות משימה קטן, שכלל את רונית צור ומיכה הרן ממשרד הרווחה והשירותים החברתיים, עו"ד יהודית לייבה מפרקליטות המדינה, נטע בן זאב מאיזק ישראל, אנוכי - יפעת קליין מאשלים, ובהמשך גם נעמי גוטמן ממכון חרוב, צפה בתייעוד ובנה יחד את ההתאמות ואת דרישות הפיתוח של הכלי.

הקושי המיוחד בשילוב תת"ח במערכות הצדק, נובע מכך שהמערכת המשפטית מתבססת על התקשורת הוורבלית. הנורמות במערכת זו מאלצות מתן תשובות לשאלות סבוכות ומורכבות בזמן קצר ומוגבל. נוסף על כך, יש צורך למצוא סמלים שאינם נמצאים בדרך כלל בלוח תקשורת וישקפו מילים אמורפיות כמו עדות, שבועה, מחויבות ועוד (Huer & Yaniv, 2006). יש פערים מובנים בשפה המקצועית של קלינאיות התקשורת ושל מערכות הצדק - סיוע בהשלמת משפטים, שאילת שאלות סגורות, התאמת הלוח שנבנה בדרך כלל בשונות גדולה (צבע, גודל, מרחק בין הסמלים וכו') ועוד.

לקראת סוף שלב הלמידה הצטרפו גם אגף הקרנות במוסד לביטוח הלאומי ומשטרת ישראל ונבנתה תכנית מלווה שהיא הכרחית להטמעת השימוש בכלי.

קהל היעד, או: והילד הזה הוא אני

נכון להיום מגיעות הפניות למספר מצומצם מאוד של נחקרים הזקוקים לתת"ח בחקירות, אך על פי הנתונים שבידינו יש פוטנציאל גדול הרבה יותר. חשוב לזכור גם שהחוק הנגיש את החקירה המיוחדת לבוגרים, כפי שהנגיש אותה לילדים, ועל כן מדובר באוכלוסייה רחבה שנתוניה נגזרים משירותים רבים ומגוונים.

כיוון שדיווחים על ילדים ובוגרים עם מוגבלות נפגעי התעללות מופנים לפקידי סעד שונים (עו"ס לחוק הסעד טיפול באדם המפגר, עו"ס לחוק נוער, עו"ס לחוק חוסים), וכיוון שאצל עו"ס לחוק הנוער אין פילוח של האוכלוסייה עם המוגבלות, לא ניתן היום לקבל נתונים מדויקים על מספר הילדים והבוגרים המאותרים. כמו כן, אין נתונים עדכניים על השימוש בתת"ח בארץ ולא נותר לנו אלא לבצע הערכה גסה על סמך נתונים חלקיים ונתונים ישנים או של מדינות אחרות.

הראינו שמספר הפניות לחקירות מיוחדות הכפיל את עצמו בשש השנים שעברו מהחלת החוק, ועל כן נערך החישוב בהשוואה לנתונים של ילדים ונוער ללא מוגבלות, ולא בהתאם

לנתונים הקיימים על חקירות מיוחדות, בהנחה שמספר ההפניות ימשיך ויעלה גם בשנים הקרובות. יצוין שיש כמה תכניות הפועלות להגברת איתור ודיווח ופיתוח מענים (בהן תכניות שאשלים הייתה שותפה לפיתוחן, כמו תכנית "מצוף", מרכז טיפולי-ייעוצי ועוד) שיגבירו גם הן את המודעות ויגדילו את מספר ההפניות.

אוכלוסיות עם מוגבלות (0-18)	האוכלוסייה הכללית (0-18)	
321,000 **	2,468,700 *	סה"כ ילדים
4,389 *** ****	33,751 הפניות לפקיד סעד לחוק נוער *	סה"כ נפגעים/ פוגעים מאותרים
1,742 ***	13,392 *	הפניות לחקירות
1,205 ****	9,264 *	חקירות בפועל

* מתוך: ילדים ובני נוער בשירותי רווחה, בתוך: סקירת שירותים חברתיים 2010, משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

** מתוך: בן משה, א', רופמן, ל', והבר, י' (2011). אנשים עם מוגבלות בישראל: מוגבלות והשתלבות בחיי החברה בישראל - מבט השוואתי רב שנתי. הוצאת משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.

*** החישוב אינו מביא בחשבון את העובדה שילדים ובני נוער עם מוגבלות נפגעים פי ארבעה יותר מאשר ילדים אחרים ובעובדה שהם מאותרים פחות.

**** הנתונים בטור השמאלי חושבו באופן יחסי לפי יחסיות הנתונים בטור הימני.

קצת נבדוק כמה מתוך אותן 1,205 חקירות מיוחדות של ילדים פוטנציאליות לשנה (וצריך לזכור שעליהן נוספות חקירות של מבוגרים הזכאים לחקירה מיוחדת) יהיו חקירות של ילדים ובוגרים שזקוקים להנגשה של תת"ח. כאן הנתונים הקיימים מעטים אף יותר.

בשנת 2004 פרסם ארגון קלינאי התקשורת האמריקני (ASHA American Speech-Language-Hearing Association) נתונים שלפיהם 0.8-1.4 אחוזים מכלל האוכלוסייה בקנדה, בארצות הברית ובאנגליה אינם מתקשרים באמצעות דיבור. כיוון שאחוז האנשים עם מוגבלות באוכלוסיה בארץ דומה לאחוז הנמדד בעולם, אפשר להניח שגם כאן לא תהיה שונות גדולה, ועל כן ביחס למספר התושבים במדינה, ניתן להעריך שמדובר על 63,000 ילדים ובוגרים.

בסקר דמוגרפי שנערך בארץ ובדק ילדים בגילאי 21-3 במסגרות החינוך המיוחד (Weiss, Seligman-Wine, Lebel, Arzi & Yalon-Chamovitz, 2005) נבדקו שאלונים ותכניות טיפול של תלמידי החינוך המיוחד (3,954 תלמידים מתוך 5,430 כלל תלמידי החינוך המיוחד באותה שנה). נמצא שכ-30% מתלמידי החינוך המיוחד הם ילדים עם ליקויי תקשורת חמורים. מתוך הילדים עם ליקויי תקשורת חמורים, כ-57% משתמשים בתת"ח. לוח תקשורת הוא כלי התת"ח הנפוץ ביותר בקרב משתמשי תת"ח (כ-40%), והמוגבלות הנפוצה ביותר בקרב משתמשי תת"ח הם ילדים עם פיגור שכלי.

על בסיס הנתונים הנ"ל נוכל להעריך בזהירות ש-10 אחוזים מהנחקרים הפוטנציאלים זקוקים לתת"ח בחקירות המיוחדות ומספר ההפניות לחקירות אלו ימשיך ויעלה כתוצאה

מהגברת המודעות. מספר הנחקרים שיזדקקו לתת"ח בחקירות בשנים הבאות עומד על פוטנציאל של 120 נחקרים בשנה.

מובן שלצורך כך יש להמשיך ולפעול לצמצום החסמים לאיתור ולדיווח, להנגשת החקירות המיוחדות ולצמצום החסמים להפניה.

תכנית ההתערבות, או: ככה מצירים צדק!

התכנית שנבנתה מורכבת משלושה חלקים:

1. המשך פיתוח והתאמה של הכלי הבסיסי שנבנה על ידי נטע בן זאב ומשרד הרווחה.
2. בניית מערך הטמעה לשימוש בכלי בקרב החוקרים המיוחדים.
3. צמצום החסמים להפניות של אנשים עם מוגבלות שפתית והגברת מודעות.

המשך פיתוח והתאמה של הכלי

לוחות תקשורת נבנים בדרך כלל על פי צרכיו ועולמו היומיומי של בעל הלוח. כאמור, יש צורך בלוח תקשורת שישלים את אוצר המילים של הנחקר, ובהתאמה שלו כך שיצמצם התנגדויות ויהיה קביל גם בבית משפט. לצורך כך נבנית ערכה בצבעי שחור-לבן (כדי שלא תהיה הטיה של העדפת צבע), שמורכבת מחוברת הכוללת את כל הסמלים על דפים המפולחים לפי נושאים (אנשים, אוכל, כלים, בגדים, איברי גוף, כולל איברי מין, סוגי פגיעה וכו') ומערכת כרטיסיות של אותם הסמלים בגודל אחיד, שתאפשר הנחת מספר מצומצם יותר של סמלים עבור מי שמפאת מוגבלותם לא יוכלו להתמודד עם מבחר גדול של אפשרויות. הכרטיסיות יונחו על לוח מיוחד שיבטיח את הנחתם במרחקים שווים ובצורה שלא תמשוך תשומת לב מיוחדת לאחד מהם. לחוברת יצורפו לוחות של אותיות בשפות שונות, כדי לאפשר למי שיכולתו הקוגניטיבית מאפשרת איות - להשתמש בהם. כמו כן, יש חשיבות להתאמה של לוח התקשורת למחשב עם מסך מגע שיאפשר חיבור של עזרים נוספים למי שיוכל לבחור את הסמלים רק באמצעות מתגים מיוחדים או מצמוץ. התוכנה הבלעדית המשמשת לכך מסופקת רק בצבע ותדרוש גם תכנות מחדש להצגת הסמלים בשחור ולבן ולהוספת סמלים שלא קיימים בה.

בניית מערך הטמעה

כיוון שמדובר בשילוב של גורם מתווך לצד החוקר (קלינאית תקשורת) וכיוון שמדובר בשני עולמות תוכן וידע שונים, עם כללי עבודה שונים ואף מנגדים, יש צורך ביצירת שפה משותפת והכשרה (לדוגמה, החוקרים צריכים לנסח את השאלות בצורה סגורה יותר אך שעדיין תהיה לא מכוונת). נבנה מערך הכשרה עבור החוקרים המיוחדים וקלינאיות התקשורת, כך שחלקו מתקיים בנפרד וחלקו במשותף. צריך להביא בחשבון שהכשרת קלינאיות התקשורת שיועסקו על ידי משרד הרווחה, תכלול מעבר לעבודה הישירה בחקירות גם היכרות עם ההליך המשפטי, היכרות בסיסית עם החוקים הרלוונטיים והשפה המשפטית, הכנה שלהן להעדת עדות מומחה בבית המשפט והיכרות עם ההתאמות הנדרשות לצורך מתן עדות של אדם עם מוגבלות (Huer & Yaniv, 2006).

כמו כן, יש צורך בבניית מנגנונים שיאפשרו העסקה של קלינאיות התקשורת ושינוי תדריך החקירה הרגיל המנחה את החוקרים אילו שאלות לשאול וכיצד לנהוג, התדריך יכלול גם את הגדרת התפקידים של החוקרים המיוחדים וקלינאיות התקשורת, הן בזמן החקירה והן בהכנה אליה. ההכנה במקרים כאלה דורשת בין היתר ברור מעמיק של יכולות הנחקר והכרות מוקדמת עם שמות האנשים בחייו וכלי התקשורת שלו.

צמצום החסמים

כמו כל חידוש ושפה לא מוכרת, גם ערכת התת"ח לחקירות מיוחדות עשויה לעורר חסמים. בתכנית התייחסנו לחסמים של כמה גורמים:

1. אנשי מקצוע ומטפלים ישירים - אותם האנשים שאמונים על האיתור, הדיווח, והליווי היום-יומי לאורך התהליך. יש להגביר מודעות לנושא ולערוך היכרות עם הכלי, נכון להיום רוב אנשי המקצוע לא מודעים לכך שאפשר לחקור אנשים שאינם מתבטאים באופן מילולי ועל כן לא יפנו אותם. כמו כן, אנשי המקצוע שמלווים את הנחקר ומשפחתו צריכים לקבל כלים כדי ללמוד איזה סוג של ליווי נדרש מהם, איזה סוג של עזרה יקדם את התהליך מול החוקרים ומול מערכות המשפט ומה גבולות תפקידם.
2. פרקליטים, סנגורים ושופטים - יש צורך בהכשרה והגברת מודעות, הן לעצם היכולת להשתמש בכלי להעדה והן ליצירת אמינות ומהימנות של הכלי. לצורך כך תיכתב סקירת ספרות מקיפה מהארץ והעולם, יובאו תקדימים, תוכן עדות מומחה ויופעל מחקר מלווה.

במסגרת ההתנסות הראשונית בכלי תושאל דביר על ידי החוקר המיוחד מיכה הרן, שנעזר בקלינאיות התקשורת נטע בן זאב ובמצלמה נוספת (בכל החקירות מתעדת מצלמה את הנחקר ובחקירה באמצעות לוח תקשורת יש צורך במצלמה נוספת כדי לתעד את לוח התקשורת), בחקירה נכחה אמו של דביר והוא ענה לשאלותיו של מיכה (לרוב שאלות פתוחות) בצורה עקיבה וברורה באמצעות הצבעה על סמלים שערכה עבורו נטע ובאמצעות מחוות גוף שהכירו נטע ומיכה מברור מקדים עם הצוות החינוכי בבית הספר. דביר מסר תיאורים על זהותו של החשוד ועל מעשיו. הכלי אפשר לו לתאר גם זמן, מקום ודרך פעולה. אמו של דביר התרגשה מאוד והודתה על כך שהיו הכלים והייתה הסבלנות הדרושה להתייחס ברצינות לטענותיו של בנה. לשאלתו של מיכה בסיום החקירה - איך אתה מרגיש עכשיו? השיב דביר בהרמת האגודל ובחיוך גדול...

התכנית שתוארה תאפשר לעשרות רבות של נערים כמו דביר לקבל התייחסות נאותה וזכות שווה לדווח על הפגיעה, כך שיהיה אפשר גם להגן עליהם ולקדם עשיית דין צדק.

מקורות

בן משה, א', רופמן, ל', והבר, י' (2011). אנשים עם מוגבלות בישראל, מוגבלות והשתלבות בחיי החברה בישראל: מבט השוואתי רב שנתי. הוצאת משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.

חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005. ילדים ובני נוער בשירותי הרווחה. בתוך: סקירת שירותים חברתיים 2010. משרד הרווחה והשירותים החברתיים, אגף מחקר, תכנון והכשרה.

לרנר, נ' (2008). אנשים עם מוגבלות בהליך הפלילי: נתונים, בעיות ודרכים למתן מענה. ארגון בזכות.

מור, ש' (2009). בין המשגה פוליטית להכרה משפטית: חסמים במימוש זכויות אנשים עם מוגבלות, בתוך: ג' גל, ומ' אייזנשטדט (עורכים), נגישות לצדק חברתי בישראל (עמ' 79-133). הוצאת מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מרום, מ' וחודטוב, ב' (2006). ילדים ונוער עם מוגבלויות בסיכון. בתוך: ד' הורוביץ, י' בן יהודה, ו-מ' חובב (עורכים), התעללות והזנחה של ילדים בישראל (עמ' 826-857). הוצאת אשלים - ג'וינט ישראל.

משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (2012). אמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות מיום 13 בדצמבר 2006 [גרסה אלקטרונית]. אתר משרד המשפטים. נדלה ב-6.11.2012 מתוך:

<http://www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW/ThumeiShiluvKehila/Um>.

American Speech-Language-Hearing Association (2004). Roles and responsibilities of speech-language pathologists with respect to augmentative and alternative communication: Technical report. ASHA Supplement 24, in press. Technical report. ASHA Special Interest Division 12: Augmentative and Alternative Communication (AAC).

Bornman, J., Nelson Bryen, D., Kershaw, P., & Ldwaba, G. (2011). Reducing The Risk Of Being A Victim Of Crime In South Africa: You can tell and be haerd! Augmentive and Alternative Communication 27 (2), 117-130.

Collier, B., McGhie-Richmond, D., & Odette, F. (2004). The Speak up Project. Reducing the risk of sexual abuse for people who use augmentative communication [electronic version]. Communication Disabilities Access Canada. Retrieved at 26.11.2012 from:

www.accpc.ca/Speak_Up/SUPSummaryReport.pdf.

Huer, M. B., & Yaniv, K. (2006). Access to Justice: An SLP's Guide to Helping Persons

with Complex Communication Needs Voice Their Case. The ASHA Leader 26 December [electronic version]. The ASHA leader. Retrieved at 26.11.2012 from: <http://www.asha.org/Publications/leader/2006/061226/f061226a.htm>.

Weiss, P., Seligman-Wine, J., Lebel, T., Arzi, N., & Yalon-Chamovitz, S. (2005). A Demographic Survey of Children and Adolescents with Complex Communication Needs in Israel. *Augmentative and Alternative Communication* 21 (1), March, 56-66.